

Σύγκριση/Comparaison/Comparison

Τόμ. 12 (2001)

Χειρόγραφες μεταφράσεις του διαφωτισμού; η πρόσληψη των δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνικών ειδών

Άννα Ταμπάκη

doi: [10.12681/comparison.10818](https://doi.org/10.12681/comparison.10818)

Copyright © 2016, Anna Tabaki

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Ταμπάκη Α. (2017). Χειρόγραφες μεταφράσεις του διαφωτισμού; η πρόσληψη των δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνικών ειδών. *Σύγκριση/Comparaison/Comparison*, 12, 7–28. <https://doi.org/10.12681/comparison.10818>

ΑΝΝΑ ΤΑΜΠΑΚΗ

Χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού Η πρόσληψη των δυτικοευρωπαϊκών λογοτεχνικών ειδών

Ή μήπως είμαστε κατά κάποιον τρόπο στα ίχνη του διαφεύγοντος / διαφυγόντος μυθιστορήματος σύμφωνα με τον Άλκη Αγγέλου;¹

Στο Συνέδριο για την ελληνική πεζογραφία που οργανώθηκε το φθινόπωρο του 1995 (Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, 24-25 Οκτ.) στην Αθήνα, είχα διατυπώσει την άποψη πως οι μεταφράσεις από ξένες γλώσσες έχουν καθοριστική σημασία τη στιγμή που γεννιέται το ενδιαφέρον για τον πεζό αφηγηματικό λόγο. Ασφαλώς εδώ, συμπλήρωνα, πρέπει να αναφερθούμε στον 18ο αιώνα. Τότε η παιδεία μας, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα, αρχίζει να εκδηλώνει τάσεις ανανέωσης μέσα από μία ευρεία κλίμακα κειμένων.² Η έμμετρη αφήγηση³ δεν αρκεί πια, δεν ικανοποιεί όλα τα γούστα: σιγά σιγά εμφανίζονται δυτικά λογοτεχνικά κείμενα σε πεζό λόγο. Την αρχή πρέπει να την αναζητήσουμε στον πολιτισμικό χώρο όπου έδρασε ο φαναριωτισμός. Φαινόμενο μετάβασης, που δεν αποκλείει βεβαίως και τη συνύπαρξη με τη στιχουργημένη αφήγηση, η χρήση του πεζού λόγου επιχειρείται στο μεγαλύτερο ποσοστό της μέσα από μεταφράσεις. Βρισκόμαστε σε ένα μεταίχμιο αναζητήσεων, όπου ελλοχεύει αναμφισβήτητα μία μορφολογική ρευστότητα. Βλέπουμε δηλαδή πεζά ξενόγλωσσα κείμενα να αποδίδονται με έμμετρο τρόπο, όπως για παράδειγμα τον *Μέμνονα* του Βολταίρου από τον Ευγένιο Βούλγαρη (Λειψία, 1766) και άλλοτε πάλι έμμετρα κείμενα να αποδίδονται σε πεζό λόγο.⁴

Θα στρέψω κυρίως την προσοχή μου σ' έναν οικείο προς εμέ χώρο: τον κύκλο των Φαναριωτών. Καθώς βρέθηκαν κυριολεκτικά σε ένα σταυροδρόμι πολιτισμών, ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση, οι Φαναριώτες ανέπτυξαν εκλεκτικές συγγένειες και προς τις δύο αυτές κατευθύνσεις.⁵ Αποτέλεσμα ήταν μία αρμονική συμβίωση, μία οργανική συνύπαρξη, η οποία αποτυπώθηκε ανάγλυφα σε πλείστα όσα λογοτεχνικά τεκμήρια της εποχής. Το οριακά πρώιμο κείμενο του Νικόλαου Μαυροκορδάτου *Φιλοθέου πάρεργα* ενσωματώνει κατά τη γνώμη μου με διακριτικό τρόπο τα σημάδια της όσμωσης: η Ανατολή είναι παρούσα, ως χώρος και τρόπος ζωής αλλά και με την αφομοίωση και χρήση ορισμένων ποιητικών συμβόλων, ανατολικών μοτίβων και δομών.⁶ Η

αρχαΐζουσα, δυσπρόσιτη γλώσσα του πρώτου Φαναριώτη ηγεμόνα αποτρέπει ίσως από γρήγορους συσχετισμούς, κάτι που παύει να ισχύει σε μεταγενέστερα κείμενα. Τώρα δεσπόζουν οι μεταφράσεις, και η διασκευαστική ελευθερία με την οποία ο μεταφραστής αντιμετωπίζει το πόνημά του παρέχει τη δυνατότητα της ενσωμάτωσης τοπικών, εν χρήσει πολιτισμικών στοιχείων και κανόνων συμπεριφοράς (ενδυμασία, γλωσσικές εκφράσεις, κοινωνικές συνήθειες), κάτι που συμβαίνει λόγω χάρη με τις διασωθείσες χειρόγραφες μεταφράσεις κωμωδιών του Μολιέρου (1741) ή του Goldoni,⁷ καμωμένες γύρω στο 1780, αλλά και της ανάμειξης στίχων και τραγουδιών με ανατολίτικα μέτρα σε φαναριώτικα κείμενα, είτε πρόκειται για μεταφράσεις είτε για πρωτότυπα έργα.⁸

Τα κέντρα της φαναριώτικης εξουσίας, η Κωνσταντινούπολη και οι Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, καθίστανται ως γνωστόν θύλακες μίας πνευματικής ζωής που επιδιώκει με ζέση την ενημέρωση και την αναστροφή με το καινούριο. Ήδη στον αρχόμενο 18ο αιώνα ορισμένες προνομιούχες οικογένειες, όπως ήταν οι Μαυροκορδάτοι, είχαν εξασφαλίσει συστηματική φιλολογική ενημέρωση, αφού δέχονταν στη βιβλιοθήκη τους τουλάχιστον δύο από τα πιο γνωστά και αξιόλογα ευρωπαϊκά περιοδικά, το *Journal des Savants* και το *Nouvelles de la République des Lettres* του Pierre Bayle, είχαν ήδη συγκροτήσει μία αξιολογής εμβέλειας βιβλιοθήκη και ήταν σε θέση να χαρούν μεγάλη ποικιλία αναγνωσμάτων, αντιπροσωπευτικών των διαφόρων τάσεων που κυριαρχούσαν στις ευρωπαϊκές γραμματείες του 17ου και 18ου αι., κυρίως σε ιταλική και γαλλική γλώσσα.⁹ Δυστυχώς, δεν μπορούμε να έχουμε ακόμη σήμερα μία ολοκληρωμένη εικόνα αυτής της «περίφημης» βιβλιοθήκης των Μαυροκορδάτων.¹⁰ Από το αποσπασματικό τμήμα της, όπως διασώθηκε στον Κατάλογο που συνέταξε σε νεαρή ηλικία ο ηγεμόνας Κωνσταντίνος, παίρνουμε μόνον μία καλή γεύση.¹¹

Ένα δημοσίευμα της Cornelia Papacostea-Danielopolu στο περιοδικό *Ο Εραμιστής* έφερε στο φως νέα και σημαντικά τεκμήρια.¹² Η μελέτη της επικεντρώθηκε στο ιταλο-ελληνικό χειρόγραφο 15. Πρόκειται για έναν σύμμεικτο κώδικα, ένα τετράδιο 147 σελίδων, του οποίου πιθανός κτήτορας υπήρξε ο μπειζαδές Σκαρλάτος Μαυροκορδάτος.¹³ Περιέχει καταχωρισμένες δύο επιστολές, μία αχρονολόγητη του Σκαρλάτου προς τον ιατρό Θωμά Τεσταμπούζα και την απάντησή του τελευταίου, με ημερομηνία 21 Ιανουαρίου 1721.¹⁴ Ακολουθούν σε ιταλική και γαλλική γλώσσα αποσπάσματα από τα *Maximes* του La Rochefoucauld, παιδαγωγικές σκέψεις του Fénelon, σκέψεις του La Rochefoucauld, το πρώτο βιβλίο των *Fables* του La Fontaine, σε κείμενο παράλληλο γαλλικό-ιταλικό, κ.ά.¹⁵ Είναι προφανές πως η ύλη του σύμμεικτου αυτού κώδικα προοριζόταν για τις ανάγκες που έθετε η ανατροφή ενός μελλοντικού ηγεμόνα.

ΠΙΝΑΚΕΣ ΣΥΓΓΡΑΦΕΩΝ ΚΑΙ ΤΙΤΛΩΝ ΠΟΥ ΑΠΑΝΤΟΥΝ ΣΤΟ
ΧΦ. 15 & ΣΤΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΟΥ Κ. ΜΑΥΡΟΚΟΡΔΑΤΟΥ

Αλληλογραφία του
Σκαρλάτου Μαυροκορδάτου
με τον Θωμά Τεσταμπούζα¹⁶

Κατάλογος βιβλιοθήκης
Κ. Μαυροκορδάτου

Ζουρνάλ δε σαβάν [= *Journal des Savants*]

Ρεπουπλίκ δε λετρ [= *Nouvelles de la République de Lettres*]

Marivaux, φραντζέζικα

[Gracián y Morales;], *L'arme de l'épée e della cour* – και στα ιταλικά [= *L'huomo di Corte del Graziano*, 1703]

Τζεμέλης [Gemelli-Careri, *Giro del mondo*;]

Βοελαίος ή Μποελός, *Σάτιρες, πραγματείες με σκόλια, Επιγράμματα* [= Boileau, *Satires, Épîtres*]

Φοντάνας, *Μύθοι* [= La Fontaine, *Fables*]

Κορνέλιος, *Σηθ* [Pierre Corneille, *Le Cid*]

Βοετούρας, ποιητής και επιστολογράφος [Vincent Voiture]¹⁷

Ρουσός, τραγωδίες, κωμωδίες, ωδές και επιγράμματα [Jean-Baptiste Rousseau, *Odes et poésies diverses*]

Μουλιέρης, κωμωδίες, ιταλικά και φραντζέζικα [= Molière]

Οράτζιος, μετάφρ. M^{ow} Dacier [Οράτιος]

[Gracián, *Oraculo manual y arte de prudencia*] *L'huomo di Corte del Graziano*, Βενετία 1703

Gemelli, *Giro del mondo*, Βενετία 1719

La Fontaine, *Fables Choisies*, Anvers 1699

Fléchier, Άπαντα, συγγράμματα
ευσεβείας¹⁸

Ραμπουτίνης ή Ραμπουτής, επι-
στολές [Roger de Rabutin]

Μανδάμα ντε Σκουδερί, επιστο-
λές [Madeleine de Scudéry]¹⁹

Μανδάμα ντε Σεβινί, *Επιστολές*
[Marie de Rabutin Chantal, marquise
de Sévigné, *Lettres*, 1725]

Μοντάνεος [Montaigne]

Montaigne, *Les Essais*, à Lyon.
Essais de Michel, sieur de Montaigne,
par Pierre Coste, Παρίσι 1725

Ρωσεφοκού [La Rochefoucauld]

Μπελαγάρο [Jean-Baptiste Morvan
de Bellegarde, 1648-1734]

Φενελών, Άπαντα, *Οδοιπορίες του*
Τηλεμάχου [Fénelon, *Oeuvres Com-
plètes, Les Aventures de Télémaque*]

Ευρεμόντζιος [St. Evremond]

Οβίδιος, μετάφρ. M. Dacier

Μάρκος Αντώνιος [Αυρήλιος;],
Γνωμικά, μετάφρ. Mme Dacier
[*Τα εις εαυτόν*;]

Φορατιέρης, *Λεξικά*,²⁰ *Rom. bour-
geois* [= Antoine Furetière, *Roman
bourgeois*, 1666]

Boc[c]ace, *Contes*, ιταλικά και
φραντζέζικα

Boccaccio, *Contes et Nouvelles de
Boccace*, Κολονία 1712
Decamerone del Boccacci, Άμστερ-
νταμ 1718

della Reine de Navare [Marguerite de Valois, Reine de Navarre]²¹

Πατίνης, *Επιστολές* [Guy Patin]²²

Μποκαλίνης, *Ρακβάλια*,²³ *Εξηγήσεις στον Τάτζίτο* [Boccalini, *Osservazioni politiche sopra Cornelio Tacito*]

Boccalini

[Cervantes], *Donchisoiot* [*El ingenioso hidalgo don Quijote de la Mancha*, 1605-1615]

Cervantes, *Don Chisciotte della Mancia*
Ρώμη 1677

Histoire de l'admirable Don Quichotte de la Manche, Λυόν 1718

Στην απάντηση του Τεσταμπούζα αναφέρονται:

Journal des Savants

[*Nouvelles de la*] *République des Lettres*

Don Quichoti

Orlandu [Ariosto, *Orlando Furioso*;]

Palmerinu [Palmerin d'Olivo]²⁴

Μία πληθώρα τίτλων, που μπορούν να αντιπροσωπεύσουν με επάρκεια ειδολογικές κατηγορίες (ιστορία, ηθική και πολιτική σκέψη, λογοτεχνικά είδη όπως το μυθιστόρημα, θέατρο), αναγνώσεις ενός μορφωμένου ατόμου του ευρωπαϊκού 18ου αιώνα, στις οποίες συγκαταλέγονται εκπρόσωποι του μπαρόκ όπως ο Boccalini, του ρεύματος της *préciosité* όπως ο *Voiture*, καθώς και αρνητές της όπως ο *Furetière*. Απ' αυτές όσες «αναγνώσεις» έγιναν με κύριο γνώμονα την τέρψη, την προσωπική απόλαυση και δευτερευόντως τη διδασχή, έστρεψαν από πολύ ενωρίς τους Φαναριώτες στην πρακτική της μετάφρασης. Μία πρακτική που εκδηλώθηκε σε αυτούς τους γλωσσομαθείς κύκλους καταρχήν ως μία διάθεση άσκησης, απάντησης στην πρόκληση του αλλοδαπού κειμένου. Επρόκειτο για ένα πνευματικό παιχνίδι που βαθμιαία μέσα στον ίδιο αιώνα μετεξελίχθηκε στην εκούσια απόφαση των λογίων να ενσωματώσουν, μέσω του εξελληνισμού, τα δυτικά πνευματικά προϊόντα στην εθνική μας παιδεία. Ας το διασταυρώσουμε με τη μεταγενέστερη ένσταση του Μοισιόδακα στον Πρόλογο της *Ηθικής Φιλοσοφίας*: «...κάθε μετάφρασις είναι δυσκολωτάτη! Μάρτυρες (το επαναλαμβάνω και αύθις) όσοι περιέργως την εδοκίμασαν, ή την έκριναν. Αλλ'

ίσως τινάς αυτά τα νομίζει ωσάν τόσα παιγνίδια. Και όμως ας κάμη την δοκιμήν, όποιος και αν είναι, και τότε βλέπει τι διαφέρει η παιδιά από την Μετάφρασιν». ²⁵

Σ' αυτό ακριβώς το σημείο είναι απαραίτητο να στραφούμε στη χειρόγραφη παραγωγή. ²⁶ Γιατί η μετάφραση σε χειρόγραφη μορφή παρέμεινε σ' όλον τον 18ο αιώνα ένα ιδιότυπο πνευματικό προϊόν, το οποίο διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στις διαδικασίες πρόσληψης των νέων πολιτισμικών εννοιών, πέρα από τον παραδοσιακό κύκλο γνώσεων και στην εισαγωγή των μοντέρνων λογοτεχνικών ειδών. ²⁷ Βεβαίως, δεν μπορεί να αντικαταστήσει το έντυπο, ²⁸ είναι δυνατόν όμως σ' έναν κλειστό και δεδομένο γεωγραφικό χώρο ή ακόμη στο πλαίσιο μίας κοινωνικής ομάδας —και εδώ αναφέρομαι στους Φαναριώτες— να το υποκαταστήσει με επάρκεια. ²⁹ Είναι εξάλλου αναμφισβήτητο πως το φαινόμενο της χειρόγραφης μετάφρασης από ξένες, κυρίως δυτικές γλώσσες, εντάσσεται σε αισθητικές και ιδεολογικές διεργασίες της πρώιμης περιόδου του Διαφωτισμού. Εμπλέκεται σε μία σύνθετη διαδικασία επιλεκτικής πρόσληψης και αφομοίωσης ξένων πολιτισμικών στοιχείων καθώς και σε μία ενδιαφέρουσα δυναμική πορεία, που αντανακλά, μέσω της μεταφραστικής δραστηριότητας, την αναζήτηση της νέας φυσιογνωμίας της εθνικής μας λογοτεχνίας. ³⁰ Σ' αυτήν την εποχή, η ρευστότητα των εννοιών της πιστότητας και της ακρίβειας, της μεταγενέστερης ρομαντικής επιταγής για να ανασυγκροτηθεί πιστά η ατμόσφαιρα ενός έργου σε συνδυασμό με τη ρευστότητα των ορίων ανάμεσα στο μετάφρασμα, που έγινε με βάση το πρωτότυπο ή κάποιο διάμεσο, και στο πρωτότυπο εθνικό προϊόν, μας προτρέπει ακόμη περισσότερο στην προσεκτική και πολυεπίπεδη μελέτη των κειμένων. Έτσι είναι δυνατόν να κατανοήσουμε ποικίλες διεργασίες που αποκρυσταλλώνονται σ' αυτά: γλωσσικές, υφολογικές, καθώς και τα κοινωνικά και ιδεολογικά τεκμήρια που μας παρέχουν. Μία από τις κυριότερες ιδιοτυπίες του ελληνικού 18ου αιώνα, η χρήση της μετάφρασης ως διαύλου ανανέωσης των λογοτεχνικών δομών, φωτίζεται αρκετά, θα έλεγα, μέσα από τη συγκριτική μελέτη του τρόπου μεταφοράς ορισμένων κειμένων της ευρωπαϊκής αφηγηματικής λογοτεχνίας στα ελληνικά. ³¹

Εάν όμως η έντυπη μετάφραση δεν μπήκε ποτέ στην πλάστιγγα των διεργασιών και δεν αξιολογήθηκε επαρκώς η συνεισφορά της, με εξαίρεση την *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Κ.Θ. Δημαρά, οι χειρόγραφες μεταφράσεις, άγνωστες, απουσίαζαν και εξακολουθούν να παραμένουν παραγκωνισμένες από τον κορμό της ιστορίας της γραμματείας μας. Οι φιλολογικές έρευνες που έχουν διεξαχθεί τα τελευταία χρόνια έφεραν στο φως αρκετά νέα στοιχεία, που, καθώς ήταν επόμενο, προσέδωσαν μία ανανεωμένη προβληματική στο ζήτημα, τοποθετώντας κιόλας τις απαρχές του προς τα πίσω, στις πρώτες δεκαε-

τίες του 18ου αιώνα. Ας σταθώ στην πρώτη όχι και τόσο γνωστή μας ελληνική απόδοση ενός βιβλίου αναφοράς στην ευρωπαϊκή παιδεία της εποχής, του έργου του Fénelon *Les Aventures de Télémaque*, που πρέπει να εκπονήθηκε γύρω στα 1715.³² Τη μετάφραση οφείλουμε στον Δημήτριο Προκοπίου και έγινε «κατ' επιταγήν» του ηγεμόνα Νικόλαου Μαυροκορδάτου. Στη σ. 144 αναγράφεται ο τίτλος του χειρογράφου που διασώζεται στη Μονή Λειμώνος της Λέσβου: «Αι Τύχαι του Τηλεμάχου, υιού του Οδυσσέως, παρά Φραντζέσκου Σαλινιάκ Φενελόν, διδασκάλου των υιών του Βασιλέως της Φράντζας [...] μετάφρασις δε Δημητρίου Προκοπίου, ιατρού, κατ' επιταγήν του υψηλοτάτου και σοφωτάτου Αυθέντου και Ηγεμόνος [...] Νικολάου [...] Μαυροκορδάτου».³³

Εν συνεχεία, πρέπει να σταθούμε στην πρώιμη και πολλαπλή εκδήλωση ενδιαφέροντος για τον Cervantes. Ο Δον Κιχώτης υπήρξε μαρτυρημένα ένας από τους αγαπητούς τίτλους της βιβλιοθήκης των Μαυροκορδάτων. Σχετικά με τον Δον Κιχώτη, γράφει ο Σκαρλάτος Μαυροκορδάτος, του οποίου σχολιάσαμε παραπάνω τις αναγνώσεις των ετών 1720 με 1721: «Donchisioiοt πολλά γελοιώδης ιστορία, διατί ένας ανόητος υποκρίνεται πως είναι φρόνιμος και φαντάζεται μεγάλα πράγματα, από αυτόν τον χαρακτήρα της φαντασίας πολλοί άνθρωποι μετέχουν. Δεν είναι ανοησία και τρέλα οπού να μην περιγράφεται εις τον βίον του από τούτο ο εφερευτής [sic] αυτής της ιστορίας φαίνεται πως να έκαμε μεγάλην σπουδήν εις ταις τρέλαις των ανθρώπων...».³⁴ Ενώ ο αλληλογράφος του ιατρός Θωμάς Τεσταμπούζας συμπληρώνει με τα εξής: «Εξω από τα ιστορικά όμως, από τα ποιητικά και από τα πολιτικά που αναμφιβάλετε, αριθμίζετε και κάποια ρομάντζα, αναμεταξύ των οποίων και ένα κάποιον Don Chiscioti, ο οποίος με το να εδιατρίβετο καταπολλά εις την ανάγνωσιν των μυθικών ιστοριών εφαντάσθηκε και αυτός να είναι ένας από τους παλαιούς οπλοφόρους όμοιος του Orlandu [Ariosto, *Orlando Furioso* (;)] και Palmerinu [Palmerin d'Olivo], βιβλίον βέβαια πολλά γελοιώδες, εις το οποίον έχω και εγώ μίαν κωμωδίαν πολλά εύμορφην με το να ιστορίζη με επιτηδειότητα ταις τρέλαις εκείνων οπού μην γνωρίζωντας τον εαυτόν τους φαντάζονται ματαιότητες. Τούτα αν καλά και να μην είναι όλως διόλου αναγκαία ωφελούν μόλον τούτο και ημπορούμεν να ειπούμεν με τον Σέννεκα πως *satius est supervacuum scire quam nihil*».³⁵

Κρατώ ακόμη εδώ την ευμενή κρίση του ηγεμόνα Νικόλαου Μαυροκορδάτου, κρίση που βρίσκεται σε συμφωνία με τον Saint-Evremond, σχετικά με το έργο αυτό που πρέπει να «επαινείται πάρα πολύ [...] και να συστήνεται σε πρόσωπα που κλίνουν προς την θλίψη, γιατί ξεσηκώνει πολύ την ευθυμία [...], και ακόμη γεμίζει το πνεύμα με την γνώση των ανθρωπίνων ηθών, ζωγραφίζοντας και υπογραμμίζοντας με κέφι τους διαφόρους χαρακτήρες και αντιλήψεις της ζωής, γελοιοποιώ-

ντας όλα τα είδη των κανόνων συμπεριφοράς [...], [έργο] που γι' αυτό μεταφράστηκε από τα ισπανικά σε όλες σχεδόν τις γλώσσες της Ευρώπης, και που μήτε οι σοφοί μήτε οι άνθρωποι της αυλής έχουν την παραμικρή δυσκολία να το διαβάσουν».³⁶

Στις μέρες μας έχει αποκατασταθεί μία αξιόλογη χειρόγραφη παράδοση του έργου.

Κώδ. Ι. Πρώτη η Λουκία Δρούλια περιέγραψε ακέφαλο και κολοβό φαναριώτικο κώδικα που εναπόκειται σε ιδιωτική, αθηναϊκή συλλογή και περιέχει τις δύο πρώτες ενότητες του πρώτου μέρους του έργου (Βιβλίο Πρώτο και Δεύτερο, κεφ. Α'-ΙΔ'). Στο τέλος υπάρχει η υπογραφή του κτήτορα του χειρογράφου: Σμαράγδα δόμνα. Θα επανέλθω στην υπογραφή.³⁷

Κώδ. ΙΙ. Πριν από μερικά χρόνια ο Γιώργος Κεχαγιόγλου επισήμανε ένα δεύτερο χειρόγραφο, με φαναριώτικη επίσης προέλευση, που διαφυλάσσεται στην Κοινοτική Βιβλιοθήκη της Βυτίνας (κώδικας αρ. 1).³⁸ Αποσπασματική και αυτή η μετάφραση, εκτείνεται σε 52 σελίδες και περιλαμβάνει τα κεφ. 33-35, όπου περιέχεται μία από τις πολύ γνωστές ένθετες νουβέλες του Δον Κιχώτη, η «ιστορία του Αστόχαστου περιέργου» (*novella del Curioso impertinente*), ένα κείμενο δηλαδή που είναι ικανό να λειτουργήσει ανεξάρτητα και είχε εξάλλου μία αυτόνομη τύχη (αφηγηματική, ποιητική αλλά και δραματουργική) στις λογοτεχνίες πολλών ευρωπαϊκών χωρών. Η μετάφραση τιτλοφορείται «Σύντομος ιστορία οπού διηγείται εκείνο οπού εσουνέβη εις έναν περιέργον ασύστατον». Ο σύμμεικτος αυτός κώδικας μάλλον συσταχώθηκε από τον Καισάριο Δαπόντε, τον γνωστότερο από τους κτήτορές του. Κατά τον Γ. Κεχαγιόγλου «τα παλαιότερα κείμενα του κώδικα, που απαρτίστηκε σε σώμα γύρω στα 1753, φαίνεται να συγκεντρώθηκαν ήδη από τα χρόνια της πρώτης διαμονής του Δαπόντε στις Ηγεμονίες (1731-καλοκαίρι του 1746). Σ' αυτά μάλλον ανήκει και το τμήμα της μετάφρασης του *Δον Κιχώτη*».

Κώδ. ΙΙΙ. Διερευνητική επίσκεψη που πραγματοποίησα τον Μάιο του 1992 στο Τμήμα Χειρογράφων της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας (Βουκουρέστι) μου επέτρεψε να επισημάνω στο μη-καταλογημένο σώμα έναν ακόμη σταχωμένο κώδικα του 18ου αιώνα, ακέφαλο και κολοβό, που περιέχει σχεδόν στην ολότητά του το δεύτερο μέρος του έργου. Μικροφίλμ του εκτενέστατου αυτού χειρογράφου έχει στην κατοχή του το ΚΝΕ.³⁹ Άξια μνείας είναι εδώ η εικονογράφηση του χειρογράφου, που ίσως μας βοηθήσει να εντοπίσουμε καλύτερα την έκδοση που χρησιμοποίησε ο Φαναριώτης μεταφραστής.

Συγγένεια των χειρογράφων:

α. Οι τρεις κώδικες παρουσιάζουν σοβαρές υφολογικές συγγένειες μεταξύ τους. «Η γλώσσα της μετάφρασης εναρμονίζεται με τη γλώσσα

μη αρχαϊστικῶν ἔργων τῆς εποχῆς» επισημαίνει ο Γιώργος Κεχαγιόγλου.⁴⁰ Συμπληρώνω πως εἶναι πολύ κοντά μάλιστα σε αὐτὴν τῶν μολιερικῶν χειρόγραφων μεταφράσεων.

β. Ἡ γραφή τους εἶναι δυνατόν να αποδοθεῖ σε αὐτὴν τοῦ πρώτου μισοῦ τοῦ 18ου αἰῶνα.

γ. Ἀπὸ εσωτερικὰ τεκμήρια (ἀπόδοση κύριων ονομάτων και ιδιωματικῶν λέξεων ἢ εκφράσεων) συνάγεται πως ἡ μετάφρασή τους βασίζεται στην ἰταλική ἀπόδοση τοῦ ἔργου. Είδαμε πιο πάνω πως στη βιβλιοθήκη τῶν Μαυροκορδάτων υπήρχαν τουλάχιστον δύο εκδόσεις τοῦ *Δον Κιχώτη*, μία ἰταλική και μία γαλλική: *Don Chisciotte della Mancia* (Ρώμη 1677) και *Histoire de l'admirable Don Quichotte de la Manche* (Λυόν 1718).

Φαίνεται λοιπόν πολύ πιθανόν ἡ ἐναρξὴ αὐτῆς τῆς δημιουργικῆς ἐνασχόλησης με τὸ δημοφιλὲς στην Εὐρώπῃ τῆς εποχῆς ἔργο τοῦ Cervantes, θεμελιώδες κείμενο τῆς ευρωπαϊκῆς ἀφηγηματικῆς παράδοσης,⁴¹ να τοποθετεῖται κατὰ τις πρώτες δεκαετίες τοῦ 18ου αἰῶνα, στον κύκλο τοῦ ηγεμόνα Νικόλαου Μαυροκορδάτου και τοῦ γιου τοῦ Κωνσταντίνου, ἕως τα μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '40. Σ' αὐτὴν τὴν πολύ ουσιαστικὴ ὑπόθεση καταλήγει ο Γιώργος Κεχαγιόγλου στο σχετικὸ δημοσίευσμά του,⁴² ἀποψη που τὴν συμμερίζομαι και δείχνει να συμφωνεῖ με ὅσα τεκμήρια για τὴ γνωριμία και τὴν ἀποδοχὴ τοῦ ἔργου ἀνέπτυξα ἀρκετὰ διεξοδικὰ πιο πρὶν.

Ἐνα ἀδιάψευστο τεκμήριο ἀποτελεῖ ἡ υπογραφή τοῦ κτήτορα τοῦ κώδικα I: Σμαράγδα δόμνα. Στη μελέτη τῆς ἡ Λουκία Δρούλια εἶχε ἐκθέσει δύο πιθανότητες: 1) τὴ Σμαράγδα Παναγιωτάκη Σταυροπόλεως, τρίτη σύζυγο τοῦ Νικ. Μαυροκορδάτου και 2) τὴ Σμαράγδα Καλλιμάχη. Ἡ τότε κατάσταση τῆς ἐρευνας τὴν ἔκανε να διατηρεῖ σοβαρὲς ἐπιφυλάξεις ως προς τὴν πρώτη ταύτιση, ὁμως οἱ σημερινὲς μας γνώσεις μας ἐπιτρέπουν να θεωρήσουμε ἀσφαλῆστερη αὐτὴ τὴν πρώτη ἐκδοχή.

Σχετικὰ με τὴν ταυτότητα τοῦ μεταφραστή —ἐνδεχομένως ἡ κτήτορας τοῦ κώδικα I δεν ταυτίζεται με τὸ ἄτομο που ἐκπόνησε τὴν μετάφραση— τὸ θέμα παραμένει ἀνοιχτὸ και ἀπαιτεῖ συστηματικὸ ψάξιμο. Σ' αὐτὴν ὠστόσο τὴν φάση τῆς ἐρευνας θα μπορούσαμε να εικάσουμε ὅτι μεταφραστὴς τοῦ *Δον Κιχώτη* ἦταν κάποιος λόγιος ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν Μαυροκορδάτων (Δημ. Προκοπίου, Ἰωάννης Ἀβράμιος, Ἰωάννης Ράλλης κτλ.). Καθὼς ἀναφέρθηκε ἐδῶ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰωάννη Ράλλη, ἀς θυμηθούμε πως στον/στους Φαναριώτη/τες ἀξιωματοῦχο/-χους ἀποδίδονται δύο μεταφραστικὰ πονήματα, καμωμένα ἀπὸ τα ἰταλικά (Μολιέρος) και τα γαλλικά (*Gracián y Morales, El Criticon*).

Ἐπόμενος χρονολογικὰ σταθμὸς μας εἶναι ο Μολιέρος. Παίρνουμε ως ἀφετηρία τὴ γνωστὴ στους εἰδικούς μελετητὲς κρίση τοῦ Δημ. Καταρτζή, ο οποίος σχολιάζει ἐπαινετικά στα 1784 κάμποσες καλὲς μετα-

φράσεις έργων του Μολιέρου και του Μεταστάσιου, που πρέπει να κυκλοφορούσαν εκείνη την εποχή σε χειρόγραφη μορφή στις Ηγεμονίες.⁴³ Από τις αρχές του αιώνα μας είχαν εξάλλου επισημανθεί δύο κώδικες του Βρετανικού Μουσείου (Add. 8242, 8243) που περιέχουν τις επώνυμες μεταφράσεις του Ιωάννη Ράλ(λ)η, Βουκουρέστι 1741: «Διά προσαγωγής» του ηγεμόνα Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου μεταφράζονται από τον «βατάχο των Απρώτων» Ιωάννη Ράλ(λ)η, η *Κωμωδία του αναισθήτου* (*L'Étourdi*) και ο *Κατά φαντασίαν κερατοφόρος* (*Sganarelle ou le cocu imaginaire*).

Ας προσθέσουμε την, κατά πάσα πιθανότητα προερχόμενη από τον ίδιο πυρήνα, μετάφραση του *Σχολείου των συζύγων* (*L'école des maris*), που περιέχεται στον σύμμεικτο κώδικα 1030 της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας,⁴⁴ και, τέλος, έναν ακόμη τίτλο που η τύχη βοήθησε να εντοπιστεί στη Βατικανή Βιβλιοθήκη και να ταυτιστεί. Πρόκειται για μία άγνωστή μας ως σήμερα μετάφραση των *Précieuses ridicules* που φέρει τον χαριτωμένο και αμήχανο τίτλο *Αρχόντισσας ευγενικαίς, και αγχινούσταταις γελοιώδεις*.⁴⁵

Χειρόγραφες μεταφράσεις του Μολιέρου είχαν επισημανθεί και στην Κεντρική Πανεπιστημιακή Βιβλιοθήκη του Ιασίου (*Biblioteca Centrală Universitară «M. Eminescu»*). Ερευνητική επίσκεψη που πραγματοποίησα τον Μάιο του 1997 μου επέτρεψε να εξετάσω από κοντά τον ελληνικό κώδικα III. 284, που γνώριζα μόνον από έμμεσες περιγραφές.⁴⁶ Η αυτοψία του χφ. υπήρξε αποκαλυπτική. Ο κώδικας εκτείνεται σε 608 αριθμημένες σελίδες. Είναι ακέφαλος και κολοβός και φέρει ενιαίο γραφικό χαρακτήρα. Όλες οι κωμωδίες έχουν αποδοθεί σε πεζό λόγο. Οι παλαιότερες πληροφορίες μιλούσαν για έναν χειρόγραφο κώδικα του 19ου αιώνα που περιείχε 7 κωμωδίες του Μολιέρου.⁴⁷ Ο κώδικας περιέχει ωστόσο τις εξής κωμωδίες: το *Σχολείον των συζύγων* σε απόδοση πανομοιότυπη με αυτήν που διασώζεται αντιγραμμένη στον σύμμεικτο κώδικα 1030 της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας, τη *Φιλονεικία περί του σχολείου των γυναικών* (*La critique de l'École des Femmes*), τον *Έρωτα ιατρό* (*L'Amour médecin*), τον *Μισάνθρωπο* (*Le Misanthrope*), τον *Προσκαλεσάμενο* [sic] από την πέτραν (*Don Juan*), τον *Σικελιανό ή τον Έρωτα ζωγράφο* (*Le Sicilien ou l'Amour peintre*), τον *Φιλάργυρο* (*L'Avare*) και τέλος το *Πείσμα ερωτικόν* (*Le Dépit amoureux*).

Η πρώτη επαφή με τον χειρόγραφο κώδικα του Ιασίου και η πρόχειρη μελέτη του με οδήγησαν στο συμπέρασμα πως πρόκειται για μία μεταφραστική πρακτική που φέρει αναμφίβολα τη σφραγίδα της φαναριώτικης περιόδου στον χώρο των παραδουνάβιων χωρών. Θα σταθώ σε δύο αναπάντεχα και σημαντικά τεκμήρια: πρώτον, τα κείμενα διακρίνονται από ενιαίο ύφος, είμαστε δηλαδή εμπρός σε μία πλούσια

συλλογή μολιερικών κωμωδιών, με αφετηρία έναν πολυπράγμονα μεταφραστή, και δεύτερον εμφανίζονται ακριβώς εδώ, σε χειρόγραφη μορφή, μείζονα έργα όπως ο *Δον Ζουάν*, ο *Μισάνθρωπος*, ακόμη και η *Κριτική του Σχολείου των γυναικών*, τα οποία θεωρούσαμε πως έμειναν εντελώς έξω από την εμβέλεια της μεταφραστικής δραστηριότητας του ελληνικού Διαφωτισμού, κείμενα πολύ αξιόλογα που θα συναντήσουμε εντούτοις επισήμως στην ελληνική βιβλιογραφία του όψιμου πια 19ου αιώνα ή και του αρχόμενου 20ού. Είμαστε δηλαδή πολύ μακριά από τη θεωρία των μαθητικών ασκήσεων στο πλαίσιο των σχολείων, υπόθεση που είχα αρχικά υποστηρίξει πριν ακόμη εξετάσω από κοντά τον κώδικα· αντιθέτως, ακολουθούμε τα ίχνη μίας πολύ καλής συγκυρίας της ιστορίας της παιδείας μας. Ο αρχικά περιορισμένος αριθμός των τεσσάρων χειρόγραφων μεταφράσεων της φαναριώτικης περιόδου ανέρχεται τώρα πια σε δέκα τίτλους.⁴⁸

Για να ξαναγυρίσουμε σε μία ενδιαφέρουσα περίπτωση γλωσσομαθούς ατόμου που ασχολήθηκε —καθώς φαίνεται— συστηματικά με την απόδοση στα ελληνικά κορυφαίων έργων της ευρωπαϊκής λογοτεχνίας, ο Ιωάννης Ρά(λ)λης —είναι το ίδιο κατά πάσα πιθανότητα πρόσωπο με τον μεταφραστή του Μολιέρου—, πρώην μεγάλος στόλνικος από τη Μυτιλήνη, μεταφράζει από τα γαλλικά αυτή τη φορά το ηθικό αλληγορικό μυθιστόρημα του Ισπανού ιησουίτη Baltasar Gracián y Morales *El Criticon* (*Ο της απάτης απαλλαγείς ήτοι το Κριτικόν*, 1754).⁴⁹ Ο ελληνικός τίτλος αποδίδει τον αντίστοιχο γαλλικό *L'Homme détrompé ou El Criticon*:⁵⁰ «Ο της απάτης απαλλαγείς ή το Κριτικόν Βαλτασάρ Γρατιανού Μεταφρασθέν εκ της Γαλλικής φωνής παρά Ιωάννου Ράλη [sic] πρώην Μεγάλου Στολνίκου του εκ Μυτιλήνης. Τόμος πρώτος. Εν Ιασιώ της Μολδαβίας, 1754».⁵¹

Το έργο διαιρείται σε τρία τμήματα που το καθένα τους εκδόθηκε χωριστά (1651, 1653, 1657). Τα τρία τμήματα του έργου αναποκρίνονται στις τρεις ηλικίες του ανθρώπου: η άνοιξη αντιστοιχεί στην παιδική ηλικία και τη νεότητα· το φθινόπωρο αντιστοιχεί στην ωριμότητα, ενώ ο χειμώνας αντιστοιχεί στα γερατεία. Μέσα από τις καθιερωμένες (τυποποιημένες) περιπέτειες (λ.χ. ναυάγια, αναζητήσεις οικείων προσώπων) και περιπλανήσεις, τα δύο πρόσωπα της δράσης, τα οποία στο βάθος αποτελούν αδιάσπαστη και αλληλοσυμπληρούμενη ενότητα, ο Ανδρένιος και ο Κριτίλος, εκφράζουν μία διαφορετική κοσμοαντίληψη. Ο Ανδρένιος είναι επιρρεπής στις χίμαιρες της ζωής και στην απατηλή ηδονή των αισθήσεων, ενώ ο Κριτίλος είναι ο φορέας της φυσικής αρετής.⁵² Στο έργο του Gracián, που αποτελεί ένα μωσαϊκό αναμνήσεων της ελληνορωμαϊκής και χριστιανικής γραμματείας, συμπλέκονται τα στοιχεία που ξεχώρισε και ένας από τους Έλληνες μεταφραστές του, ο Αθανάσιος Σκιαδάς: το ωφέλιμο με το ευχάριστο, στοιχεία που εξακο-

λουθούν να αποτελούν κοινούς τόπους της εποχής και αναπαράγουν το γνωστό αξίωμα του Οράτιου *prodesse ac delectare*.⁵³

Στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας σώζονται δύο ακόμη χειρόγραφοι κώδικες, με αποσπάσματα του έργου: και οι δύο (ο πρώτος κώδικας φέρει και ενδιαφέροντα Πρόλογο, που καλύπτει τα φφ. 2-7)⁵⁴ διασώζουν τμήματα της μετάφρασης που εκπόνησε ο Αθανάσιος Σκιαδάς, για την οποία μνημονεύεται μάλιστα και λανθάνουσα έκδοση (Βενετία 1742).⁵⁵ Στον μεγαλύτερο κώδικα, που είναι εφοδιασμένος με τον ενδιαφέροντα Πρόλογο, η αφηγηματική αυτή ιστορία χαρακτηρίζεται ως «πλέον επωφελής παρ' εγλενδιστική». ⁵⁶ Έχουμε δύο ακόμη εκδοχές, του Γαβριήλ Καλλονά, που συμπεριλήφθηκε στο έργο του Παιδαγωγία (1800) και βασίζεται στη μετάφραση του Ιωάννη Ράλ(λ)η, καθώς και του Διον. Φωτεινού, που λανθάνει.⁵⁷ Αξιοσημείωτη αιχμή για ένα αφηγηματικό κείμενο με φιλοσοφικές αποχρώσεις που γνώρισε μία μεγάλη μα εφήμερη δημοτικότητα στην Ευρώπη της εποχής του. Το έργο πέρασε και στη ρουμανική παιδεία μέσω της ελληνικής απόδοσης. Η ρουμανική έκδοση του 1794 πρέπει να βασίστηκε κατά πάσα πιθανότητα στο κείμενο του Αθ. Σκιαδά.⁵⁸

Σχετικά με την πρόσληψη της ισπανικής γραμματείας, ας μην ξεχνάμε πως στην προσωπική βιβλιοθήκη του Κ. Μαυροκορδάτου συναντήσαμε έναν ακόμη σημαντικό τίτλο του Gracián, το *Oraculo manual y Arte de prudencia* (1647). Διαδίδεται στην Ευρώπη μέσω της γαλλικής μετάφρασης που εκπόνησε ο Amelot de La Houssaye, *L'Homme de Cour* (1684). Στη βιβλιοθήκη του ηγεμόνα μάλλον υπήρχε, όπως είδαμε, η ιταλική μετάφραση του έργου, *L'huomo di corte del Graziano* (Βενετία 1703).

Αξίζει να σταθούμε λίγο ακόμη σε αυτούς τους παλαιότερους πειραματισμούς για να αποδοθούν δυτικά κείμενα. Φυτώριο στις τέσσερις πρώτες περιπτώσεις υπήρξε ο κύκλος της ηγεμονικής οικογένειας των Μαυροκορδάτων. Είναι αξιοσημείωτο πως μ' αυτά εγκαινιάζεται μία δραστηριότητα σε πεζό λόγο, δραστηριότητα που εκδηλώνει, κατά τη γνώμη μου, μία μεταβατική πορεία. Οι τάσεις εκμοντερνισμού και ευθυγράμμισης με την ευρωπαϊκή παιδεία της εποχής, που αναπτύσσονται στους κόλπους του φαναριωτισμού, δεν αισθάνονται να εκφράζονται πια μέσα από τη μονοκρατορία της κατεξοχήν έμμετρης μεταβυζαντινής γραμματολογίας μας, καθώς και μέσα από τις μορφολογικές επιβιώσεις που κυριαρχούν εν πολλοίς στο σύνολο ποιητικό έργο της εποχής αλλά και στα επιτεύγματα της κρητικής αναγέννησης: άλλωστε, χαρακτηριστικό παράδειγμα επιβίωσης της έμμετρης παράδοσης στον 18ο αι. παραμένει η άφθονη παραγωγή του Κ. Δαπόντε. Όσοι αισθάνονται ανάγκη για αλλαγή αναζητούν ακριβώς την ανανέωση των λογοτεχνικών δομών αλλά και του περιεχομένου, που εκδηλώνεται μέ-

σα από την εισδοχή του πεζού αφηγηματικού λόγου, όπου συγκαταλέγεται σ' αυτή την πρώιμη εποχή, σε μεγάλο βαθμό, και το θεατρικό κείμενο. Ένα κείμενο διαλογικό σε πεζό λόγο, προπομπός του μυθιστορήματος,⁵⁹ το οποίο καλείται να ανταποκριθεί και αυτό με τη σειρά του στον άνεμο αλλαγής που πνέει στις συνειδήσεις. Σ' αυτή την κατηγορία μπορούμε να εντάξουμε ίσως τις πρώτες μεταφραστικές απόπειρες δραμάτων του Μεταστάσιου και τις πολυάριθμες (δέκα) αποδόσεις κωμωδιών του Goldoni. Ο πλαδαρός, συχνά ηθικοδιδακτικός τόνος των κειμένων με σχοινοτενείς μονολόγους και διαλόγους, από τους οποίους δεν λείπει η συναισθηματική φόρτιση, ακόμη και η θεματολογία των έργων μάς οδηγούν με έμμεσο τρόπο στον πεζό, μυθιστορηματικό λόγο· ας προσθέσω εδώ και την απειρία στη σκηνική διαίρεση των έργων (π.χ. έχουν καταργηθεί εντελώς οι πράξεις).⁶⁰

Θα περάσω σε ένα άλλο κείμενο που ελπίζω να παρουσιάσω πιο διεξοδικά στο μέλλον. Πρόκειται για την *Princesse de Babylone*, ένα από τα contes philosophiques της τελευταίας συγγραφικής περιόδου του Βολταίρου (1694-1778), όταν βρισκόταν στο Ferney. Το έργο δημοσιεύεται το 1768 (*Zadig*, 1747· *Micromégas*, 1757· *Candide*, 1759) και δεν συγκαταλέγεται ασφαλώς στα σημαντικά του κείμενα που ανήκουν σ' αυτό το είδος. Η δομή του κειμένου ακολουθεί σχηματικά την παραδοσιακή μυθοπλασία (δοκιμασία / έρευνε, περιπλάνηση, αναγνώριση). Ο Βολταίρος, επιδεικνύοντας μία μοναδική δεξιοτεχνία «παραμυθά» (conteur), δανείζεται ακριβώς τις τεχνικές του παραμυθιού και κάνει άφθονη χρήση της γοητείας του εξωτικού. Το κείμενο δεν υπολείπεται ωστόσο και σε φιλοσοφικές προεκτάσεις, σατιρικά σχόλια για την πολιτική και κοινωνική κατάσταση διαφόρων κρατών και συμβολισμούς. Ήσσονος σημασίας έργο, προβάλλει εντούτοις τις αντιλήψεις του συγγραφέα του, αναδεικνύοντας έννοιες όπως η υπεροχή της φυσικής ζωής (= Gangarides) ή η έννοια της ανοχής (tolérance) και στηλιτεύοντας την απολυταρχία.⁶¹ Νομίζω πως για όλους αυτούς τους λόγους, τη λογοτεχνική δομή, την πλοκή αλλά και τις ιδέες, αποτελεί ενδιαφέρον τεκμήριο η φαναριώτικη μετάφραση που διασώζεται σε ένα και μοναδικό αντίτυπο στην Bodleian Library της Οξφόρδης.⁶² Τη μετάφραση αυτή τη μνημονεύει για πρώτη φορά ο Κ.Θ. Δημαράς σε κείμενά του σχετικά με την τύχη του Βολταίρου στην Ελλάδα.⁶³ Στο εσώφυλλο της στάχωσης υπάρχει σημείωση γραμμένη το 1814 στη μητρική γλώσσα του πρώτου κτήτορα του κώδικα, τον οποίο μάλλον πρέπει να ταυτίσουμε με τον William Gibson (1738-1821). «Mem: Got this book from M., my French master in Rotterdam. It is part of Voltaire translated into Greek by himself». Ο γραφικός χαρακτήρας του ανώνυμου μεταφραστή, σχολιάζει ο Δημαράς, ανήκει αναμφισβήτητα σ' έναν λόγιο Έλληνα. Έχοντας ως terminus post quem το 1768, που αντιστοιχεί στο έτος έκδοσης

του έργου, το πιθανό χρονικό άνοιγμα μέσα στο οποίο εκπονήθηκε η μετάφραση πρέπει να είναι circa 1770 με 1814. Εάν ο πρώτος σχολιαστής του κειμένου το χρησιμοποίησε αποκλειστικά και μόνον ως τεκμήριο για τη σθεναρή παρουσία του Βολταίρου στην πνευματική νεοελληνική ζωή, παρ' όλες τις γνωστές καταδίκες και επίσημες αντιδράσεις, εμείς θα το εκλάβουμε ως απόδειξη του ενδιαφέροντος για το λογοτεχνικό είδος που εκπροσωπεί.

Το χφ. αποτελείται από 109 φύλλα και στο φ. 2 φέρει τον τίτλο: «Η δομνίτζα της βαβυλώνος παρά μουσιού βολτέρ πλάσμα ηθικόν⁶⁴ εν' ω ο ποιητής τρόποις ρητορικοίς, την μεν κακοήθειαν εμπαιίζει και διασύρει, συνίστησι δε την χρηστοθήειαν, και απλώς το ορθώς φρονείν περί των πριγγιπισσών· παρενείρει δε και τινά περίεργα άλλα». Το σχήμα του «πεφωτισμένου δεσποτισμού» το οποίο εγκωμιάζει το βολταίρικό κείμενο, με αλληγορικές αναφορές στην Αικατερίνη τη Μεγάλη, ταιριάζει ωραιότατα στον Φαναριώτη μεταφραστή.

Ας σταθούμε σε δύο ακόμη δημοφιλείς συγγραφείς της εποχής τους που διείσδυσαν μέσω της ελληνικής γραμματείας στην ελληνορουμενική παιδεία: στον John Barclay (1582-1621), του οποίου η Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας διασώζει δύο αποσπασματικά χειρόγραφα του baroque μυθιστορημάτος του *Argenis* (1618-1621),⁶⁵ ενώ ένα τρίτο χειρόγραφο (χφ. 65) φυλασσόταν στη Βιβλιοθήκη του Μεγάλου Σπηλαίου στα Καλάβρυτα και καταταστράφηκε πιθανότατα στην πυρκαγιά του 1934. Πρόσφατα ανακοινώθηκε η ύπαρξη ενός ακόμη χειρογράφου (χφ. 15468, 15469 και 15470), που διασώζεται στην Ισπανία, στη συλλογή της Fundacion Lazaro Galdiano της Μαδρίτης. Πιθανή κήτορας του χειρογράφου φαίνεται πως ήταν η Δόμνα Σεβαστή Καλλιμάχη και άρα καθίσταται προφανής η φαναριώτικη του προέλευση. Σύμφωνα λοιπόν με τα τελευταία πορίσματα της έρευνας, το χρονικό άνοιγμα της χειρόγραφης παράδοσης της *Αργενίδος* πρέπει να προσδιοριστεί στο τέλος του πρώτου μισού του 18ου αιώνα.⁶⁶

Πρόκειται για το σημαντικότερο έργο του Σκότου συγγραφέα, που είχε υιοθετήσει ως γλώσσα έκφρασης τη λατινική. Η *Αργενίς*, ένα σημαντικό roman à clef, εμπεριέχει, μέσα στο «νεοκλασικιστικό» του περίβλημα, τις αφηγηματικές παραδόσεις του μυθιστορήματος της ύστερης αρχαιότητας, του Μεσαίωνα και των νεότερων χρόνων.⁶⁷ Είναι ταυτοχρόνως μία σάτιρα των ηθών της εποχής του και απεικονίζει ιδιαίτερος την ατμόσφαιρα της γαλλικής αυλής.⁶⁸ Το έδαφος υπήρξε πρόσφορο στις Ηγεμονίες για παρόμοιους προβληματισμούς, αφού το έργο του J. Barclay εντοπίζεται τόσο στην ίδια τη Βιβλιοθήκη της οικογένειας των Μαυροκορδάτων όσο και σε βιβλιοθήκες της Βλαχίας και της Τρανσυλβανίας.⁶⁹ Η δεδομένη απήχηση του έργου ενισχύεται και με την ύπαρξη στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας μίας θεατρική δια-

σκευής του με τίτλο *Μενέανδρος, βασιλεύς της Σικελίας*, την οποία δεν στάθηκε ακόμη δυνατόν να εξετάσω από κοντά. Σύμφωνα με τις διαπιστώσεις της Cornelia Papacostea-Danielopolu, που τη σχολίασε στη διατριβή της, η θεατρική αυτή διασκευή έχει μία επιπρόσθετη σημασία. Οι πολιτικές προεκτάσεις του αρχικού κειμένου του Barclay ατονούν και το δραματικό έργο εναρμονίζεται περισσότερο με το αισθητικό ρεύμα ευαισθησίας της εποχής (*sentimentalisme*).

Θα επιλέξω δύο ακόμη παραδείγματα: τον *Restif de la Bretonne*, τον γνωστό Γάλλο εκλαϊκευτή των ιδεών του Διαφωτισμού,⁷⁰ του οποίου η διασκευή των *Contemporaines* από τον Ρήγα όχι μόνον κυκλοφόρησε σε έντυπη και σε χειρόγραφη μορφή, αλλά μεταφέρθηκε στη ρουμανική γλώσσα και μάλιστα σε περισσότερες της μίας εκδοχές,⁷¹ και, τέλος, το «roman sentimental» της Mme de Tencin, *Histoire du comte de Comminge — Ιστορία του Κόντε δε Κομένζ και της Αδελαΐδας* (1805),⁷² για το οποίο ακολουθεί ανάλυση από τη Στέση Αθήνη. Στην ελληνική χειρόγραφη παράδοση του έργου, που τοποθετείται στον αρχόμενο 19ο αι. —αναφερθήκαμε ήδη στη μία, που είναι χρονολογημένη το 1805, ενώ η άλλη φαίνεται να έγινε λίγα χρόνια αργότερα⁷³— στηρίχθηκε και η μεταφορά του στα ρουμανικά από τον Simeon Marcovici. Σώζονται δύο ανώνυμες, χειρόγραφες παραλλαγές, σε ελληνική γλώσσα. Θα κλείσω προς το παρόν με τον ανώνυμο εκείνο του 1805 που μεταφράζει τους [φ. 3] «δυστυχείς εραστάς ή τον κόντες του κομένζ, ιστορία νυν πρώτον μεταφρασθείσα εκ της γαλλικής εις την ημετέραν απλήν διάλεκτον προς εδικήν γύμνασιν, κάθε αναγνώστης λοιπόν έχει την καλωσύνην να συγχωρέσει τα λάθη οπού θέλει εύρει, και εάν του αρέση να την διαβάση καλώς, ει δέ μη, ας μην την διαβάση».

Ποικίλες όψεις της δυτικής μυθοπλασίας, το μυθιστόρημα του μπαρόκ, το ηθικό και φιλοσοφικό μυθιστόρημα, το «roman sentimental», είδη που καθορίζουν τον ευρωπαϊκό 17ο και 18ο αιώνα, εισέρχονται στη νεοελληνική παιδεία μέσα από τις χειρόγραφες μεταφράσεις του Διαφωτισμού.⁷⁴ Είναι ένα φαινόμενο που αξίζει να μελετηθεί περισσότερο συστηματικά και προς αυτή την κατεύθυνση, μέσα ωστόσο από μία ενδιαφέρουσα πολυσημία προβληματικής, κινήθηκε το Στρογγυλό Τραπέζι που διοργανώσαμε.

Σημειώσεις

¹ Άλκης Αγγέλου, «Το διαφυγόν μυθιστόρημα», *Λόγου χάριν*, καλοκαίρι 1995, σσ. 15-39.

² Όσον αφορά τον ευνόητο προβληματισμό τού τι αντιλαμβάνονται την εποχή εκείνη ως λογοτεχνία, δεν είναι άσκοπο να τονίσουμε τη γενικότερη πολυσημία και ευρυχωρία του όρου. Όπως παρατηρεί και ο Robert Escarit, *Le littéraire et le social. Éléments pour une sociologie de la littérature*, Flammarion, Παρίσι 1970, σ. 9: «Rien n'est plus flou que le concept de littérature». Βλ. και το κεφάλαιο Documents. Document I. «La définition du terme littérature», σ. 259 κ.ε. Για το ελληνικό παράδειγμα, βλ. την πρόσφατη εργασία μου, «Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: Ευρυχωρία και όρια της λογοτεχνίας», *Δια-Κείμενα*, Ετήσια έκδοση [του] Εργαστηρίου Συγκριτικής Γραμματολογίας Α.Π.Θ., τεύχ. 2, Θεσσαλονίκη 2000, σσ. 9-24.

³ Η υπεροχή του στίχου επικρατεί άλλωστε ως αισθητική αντίληψη και στην ευρωπαϊκή παιδεία, τουλάχιστον ως το τέλος του 18ου αιώνα. Βλ. Άλκης Αγγέλου, *ό.π.*, σσ. 15-16. Προβλ. Robert Escarit, *Le littéraire et le social...*, *ό.π.*, σ. 268: «Jusqu'à la fin du XVIIIe siècle, on parle effectivement de poésie et rarement de littérature quand il s'agit de l'aspect esthétique des œuvres écrites: Diderot disserte sur la poésie dramatique, non sur le théâtre, Samuel Johnson raconte des vies de poètes, non d'écrivains. Forme noble de l'expression littéraire, la poésie, fidèle à son étymologie est la création par excellence. Ce qui n'est pas écrit en vers est considéré comme vulgaire et

donc incapable de la dignité artistique. [...] Or le XVIIIe siècle se caractérise précisément par la promotion des genres vulgaires, non seulement du roman, mais de tous les genres en prose nés du journalisme et du théâtre».

⁴ Άννα Ταμπάκη, «Οι εκδοχές της πεζογραφίας μέσα από τα μεταφρασμένα κείμενα. Η περίπτωση του Ιωάννη Ισιδωρίδη Σκυλίτση», *Από τον «Λέανδρο» στον «Λουκή Λάρα»*. *Μελέτες για την πεζογραφία της περιόδου 1830-1880*, Επιμέλεια Νάσος Βαγενάς, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1997, σ. 192. Προβλ. της ίδιας, «Νεοελληνικές μεταφράσεις του Διαφωτισμού: Ευρυχωρία και όρια της λογοτεχνίας», *ό.π.*, σ. 22.

⁵ Η αραβική γραμματολογία τούς ήταν ιδιαίτερος προσφιλής, ενώ εκ παραλλήλου η στροφή τους προς το δυτικό πνεύμα υπήρξε καθοριστική. Προβλ. με όσα επεσήμανα στην εργασία μου «Un aspect des Lumières néohelléniques: L'approche scientifique de l'Orient. Le cas de Dimitrios Alexandridis», *Ελληνικά*, 35 (1984), σ. 316 κ.ε. Είναι χαρακτηριστική η ευαισθησία του Δημ. Καταρτζή ως προς αυτό το ζήτημα, βλ. Δημ. Καταρτζής, *Δοκίμια* (επιμ. Κ.Θ. Δημαράς), Ερμής, NEB, Αθήνα 1974, «Συμβουλή στους νέους πώς να ωφελούνται και να μη βλάπτονται απτά βιβλία τα φράγκικα και τα τούρκικα, και ποια να'ναι η καθ'αυτό τους σπουδή» (ca. 1783), σ. 51: «Έχωντας όμως οι Τούρκοι την πλιο αγαπημένη τους σπουδή τα ποιητικά, γεμίζει κ' ο σπουδαίος μας νέος τον οντά του με ντιβάνια πέρσικα, και κασιντέδες αραβικούς»

και ή με τους Πέρσαις θαρρεί να βρίσκειται στης όχθαις του Σείχουν και Νουζείχουν, να είναι περιτριγυρισμένος από τριαντάφυλλα, φούλια και γιασουμιά, να κάθητ' απουκάτ' απτά δέντρα εις το τραπέζι, να τρώγη και να πίν' από το χέρ' ενού Γανυμήδη· ή με τους Άραβες τον φαίνεται πως είναι καβαλάρης σε μια δρομάδα απάνου, με μια Λαΐδα τη συνοδιά του, και περιστρέφοντας στο χέρι του το καλαμένιο κοντάρι και τραβουδώντας, πετά και διέρχεται σαν αστραπή τους χαριτωμένους κ' ευωδέστατους τόπους της Αραβίας· τι φιλολογία αξιόλογη! Πέφτει λοιπόν σε μετρομανία ο νέος, και πού τον απομένει καιρός να μάθη εκείνα που τον χρειάζονται;». Πρβλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Alf Layla wa-Layla (Χίλιες και Μία Νύχτες)», *Graeco-Arabica*, III (1984), σ. 213 κ.ε., και του ίδιου, «Νεοελληνική πεζογραφία με ανατολική προέλευση και η αναβίωση της νεοελληνικής πεζογραφικής μυθοπλασίας στον 18ο αιώνα», *Graeco-Arabica*, V (1993), κυρίως σσ. 290-291.

⁶ Nicolas Mavrocordatos, *Les Loisirs de Philothée*, Texte établi, traduit et commenté par Jacques Bouchard. Avant-propos de C.Th. Dimaras. Association pour l'Étude des Lumières en Grèce. Les Presses de l'Université de Montréal, Αθήνα-Μόντρεαλ 1989, βλ. κυρίως κείμενο και σημειώσεις (Notes), σ. 217 κ.ε. Πρβλ. με τις σκέψεις που αναπτύσσω στη σχετική βιβλιοκρισία μου στο περ. *Ελληνικά*, 41 (1990) 1, σσ. 192-199, ιδίως σ. 193.

⁷ Άννα Ταμπάκη, «Ο Μολιέρος στην φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις» *Τετράδια Εργασίας*, 14, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1988. Για

την κυριότερη χειρόγραφη συλλογή κωμωδιών του Goldoni με σαφή φαναριώτικη προέλευση βλ. Università di Padova. Studi Bizantini e Neogreci 15. *Dieci commedie di Goldoni tradotte in neogreco* (ms. Bruxelles, Bibl. Royale 14 612). Volume I. Testi. Edizione a cura di Anna Gentilini, Lidia Martini, Cristina Stevanoni, Editrice «La Carangola», Padova 1988.

⁸ Βλ. για παράδειγμα I*K*, *Έρωτος Αποτελέσματα. Ιστορίες ηθικοερωτικάί, 1792*. Εισαγωγή Mario Vitti, Οδυσσέας, Αθήνα 1989, σ. 20 κ.ε., και Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Νεοελληνική πεζογραφία με ανατολική προέλευση...», *ό.π.*, σ. 292.

⁹ Άννα Ταμπάκη, «Ο Μολιέρος στην φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις», *ό.π.*, Εισαγωγή, σσ. 20-22, όπου και σχετική βιβλιογραφία. Πρβλ. Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Préoccupations livres-ques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de l'Académie Roumaine», *Revue des Études Sud-Est Européennes*, XXVIII (1990), nos 1-4, σσ. 29-37.

¹⁰ Ο γνωστός Ρουμάνος μελετητής Andrei Pippidi ετοιμάζει συνολική έκδοση των «Καταλόγων» της Βιβλιοθήκης του Νικ. Μαυροκορδάτου.

¹¹ N. Iorga, «Pilda bunilor domni din trecut. Față de școală românească», *Analele Acad. Rom., Sect. Ist. Ser., II*, 37 (1914), σσ. 79-120. Στη σ. 85: «Κατάλογος των βιβλίων πάντων ελληνικών, γραικολατινικών, λατινικών, ιταλικών, γαλλικών και άλλων Κωνσταντίνου Μ. [sic] Μαυροκορδάτου των εις χρήσιν αυτού, χωρίς των εν τη μεγάλη βιβλιοθήκη των υψηλοτάτου ηγεμόνος εν Βουκουρεστίω, αφκέ' [1725]».

¹² Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Manuscrits italo-grecs de la Bibliothè-

- que de l'Académie de la République Socialiste de Roumanie», *Ο Ερασι-στής*, 11/1974 [=1977], σσ. 125-136.
- ¹³ Ο Σκαρλάτος ήταν πρώτος γιος του Νικόλαου Μαυροκορδάτου. Γεννήθηκε το 1701 ή το 1702 στην Κωνσταντινούπολη, όπου και πέθανε σε νεαρή ηλικία, το 1726. Για τα βιογραφικά του, βλ. Eugène Rizo-Rangabé, *Livre d'or de la noblesse phanariote et des familles princières de Valachie et de Moldavie*, Αθήνα 1904, σ. 126. Και Émile Legrand, *Généalogie des Mavrocordato de Constantinople et autres documents concernant cette famille*, Παρίσι 1886, σ. 3. Ενδιαφέρουσες μαρτυρίες για τα παιδικά χρόνια του Σκαρλάτου παρέχει και η Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat...», *ό.π.*, σσ. 29-30.
- ¹⁴ Cornelia Papacostea-Danielopolu, *ό.π.*, σσ. 33-37.
- ¹⁵ *ό.π.*, σημ. 3. Η περιγραφή οφείλεται στον Al. Cioranescu, «Manuscri-sele italiene al Academiei Române», *Studii italiene*, 1 (1934), σσ. 159-172. Πρβλ. Mircea Anghelescu, *Preroman-tismul românesc (pînă la 1840)*, Editura Minerva, Βουκουρέστι 1971, σσ. 38-39.
- ¹⁶ Η απαρίθμηση που ακολουθεί γίνεται με τη σειρά που αναφέρονται στο χφ. και όχι αλφαβητικά.
- ¹⁷ Vincent Voiture (1597-1648): «Bel esprit», θαμώνας του Hôtel de Rambouillet, που αποτέλεσε φυτώριο του ρεύματος της γαλλικής préciosité. Ο Voiture είναι από τους πιο γνωστούς εκπροσώπους του είδους «λογοτεχνία του σαλονιού» (*littérature de salon*).
- ¹⁸ Ο Valentin-Esprit Fléchier (1632-1710) υπήρξε ιεροκήρυκας (orateur sacré) και δημοσίευσε μεταξύ άλλων τις *Oraisons funèbres* (1672-1690).
- ¹⁹ Η Mlle de Scudéry (1607-1701) υπήρξε μία από τις περίφημες Précieuses και διατηρούσε φιλολογικό σαλόνι. Από τα πιο γνωστά της έργα είναι τα πολύτομα *Le Grand Cyrus* (10 τόμοι, 1649-1653) και *Clélie, histoire romaine* (10 τόμοι, 1654-1660), που περιείχε και την *Carte du Tendre*.
- ²⁰ *Dictionnaire universel, contenant généralement tous les mots français tant vieux que modernes et les termes des sciences et des arts* (1690). Είναι άξιο μνείας πως ο Furetière εξέφρασε μέσα από το συγγραφικό του έργο την αντίδρασή του στην préciosité. Οι περιγραφές του διακρίνονται από μία τάση ρεαλισμού που τείνει στην ακριβή απεικόνιση της ζωής.
- ²¹ Από τα πιο σημαντικά έργα της Marguerite de Valois, Reine de Navarre (1492-1549) είναι τα: *Dialogue en forme de vision nocturne* (1533), (*L'Heptaméron* (1559), (*Les Marguerites de la Marguerite des Princesses* (1547).
- ²² Guy Patin (1601-1672): Συγγραφέας επιστολών που συνθέτουν το χρονικό της εποχής του.
- ²³ Traiano Boccalini (1556-1613), *Ragguagli di Parnasso* (1612-1613).
- ²⁴ Ιπποτικό μυθιστόρημα ανωνύμου, *Σαλαμάνκα* 1511. Οι περισσότερες ταυτίσεις των συγγραφέων και των έργων τους προέρχονται από τη μελέτη της Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Préoccupations livresques de Scarlat Mavrocordat dans un manuscrit de la Bibliothèque de l'Académie Roumaine», *ό.π.*
- ²⁵ Ιώσηπος Μοισιόδαξ, *Ηθική Φιλοσοφία*, τ. α', Βιέννη 1761, σσ. κδ-κε. Σχετικά με τις πρώτες συνθετικές προσεγγίσεις του μεταφραστικού φαινομένου στον αιώνα του Διαφωτισμού, βλ. την εργασία μου «Αντιλήψεις και θεωρίες για την μετάφραση στον 18ο αιώνα. Πρόδρομη

- ανακοίνωση», *Ο Εραμιστής*. Μνήμη Λέανδρου Βρανούση, 21 (1997), σσ. 176-188.
- ²⁶ Δείκτης ορισμένων από τις ποικίλες εκφάνσεις του φαινομένου στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο είναι ο συλλογικός τόμος *De bonne main. La communication manuscrite au XVIIIe siècle*. Édité par François Moureau, Universitas-Paris, Voltaire Foundation-Oxford 1993. Συγκρατώ κυρίως το εισαγωγικό κείμενο του François Moureau, «La plume et le plomb», σσ. 5-16.
- ²⁷ Πρβλ. με τις ενδιαφέρουσες σκέψεις του Άλκη Αγγέλου, «Τρεις περιπτώσεις, κάποιες εικασίες και μερικά ευόιωνα συμπεράσματα», *Ζητήματα ιστορίας των νεοελληνικών γραμμάτων*. Αφιέρωμα στον Κ.Θ. Δημαρά, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1994, κυρίως σ. 112 κ.ε.
- ²⁸ Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Οι έντυπες νεοελληνικές μεταφράσεις του 18ου αιώνα. Παρατηρήσεις και αποτιμήσεις», *Akten*, XVI, Internationaler Byzantinistenkongress, Wien, 4-9 Okt. 1981, τ. 6, Βιέννη 1982, σ. 233.
- ²⁹ Άννα Ταμπάκη, «Ο Μολιέρος στη φαναριώτικη παιδεία. Τρεις χειρόγραφες μεταφράσεις», *ό.π.*, σ. 27 κ.ε.
- ³⁰ Πρβλ. με Itamar Even-Zohar, «The Position of Translated Literature within the Literary Polysystem», στον τόμο *Literature and Translation. New Perspectives in Literary Studies with a Basic Bibliography of Books on Translation Studies*, Edited by James Holmes, José Lambert & Raymond Van Der Broeck, Leuven, Acco (Academic Publishing Company), 1978, σ. 117 κ.ε. (Αναδημοσιεύεται στο «Polysystem Studies», *Poetics Today*, τ. 11, 1, Spring 1990, σσ. 45-51). Επίσης Edmond Cary, «Pour une théorie de la traduction», *Diogenes*, no 40, 1962, σ. 108.
- ³¹ Ας μου επιτραπεί να παραπέμψω στην ακόλουθη εργασία μου, «Traduzioni greche manoscritte da Molière: l'uso dell'italiano come lingua veicolare», *Testi letterari italiani tradotti in greco (dal '500 ad oggi)*, a cura di Mario Vitti, Rubbettino, Messina 1994, σσ. 160-161.
- ³² Βλ. Λέανδρος Βρανούσης, «Ρήγας και Marmontel», *Ελληνογαλλικά*. Αφιέρωμα στον Roger Millieux. Mélanges offerts à Roger Millieux, ΕΛΙΑ, Αθήνα 1990, σ. 122.
- ³³ Μητροπολίτου Διονυσίου [Χαραλάμπους], *Συμπληρωματικός Κατάλογος των χειρογράφων της ιεράς Μονής Λειμώνος εν Λέσβω*, Αθήνα [1947], σσ. 36-37, αρ. 359.
- ³⁴ Cornelia Papacostea-Danielopolu, «Pré-occupations livresques...», *ό.π.*, Ms. 15, f. 24v, σ. 36. Το κείμενο σχολιάζεται και στην εισαγωγή που προτάσσω στον τόμο «Ο Μολιέρος στην φαναριώτικη παιδεία...», *ό.π.*, σσ. 21-22, όπου και σχόλια για την απόδοση του όρου roman, romanzo (βλ. και σ. 48).
- ³⁵ *ό.π.*, ff. 26r-26v, σ. 37.
- ³⁶ Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Η πρώτη γνωστή νεοελληνική μετάφραση του Δον Κιχώτη», *Επιστημονική Επετηρίδα Φιλοσοφικής Σχολής*. Τιμητικός τόμος στη Μνήμη Σταμάτη Καρατζά, Θεσσαλονίκη, 1990, σ. 181.
- ³⁷ Λουκία Δρούλια, «Ελληνική μετάφραση του Δον Κιχώτη (Περιγραφή ενός κώδικα)», *Ο Εραμιστής*, Δ (1966), σσ. 25-29.
- ³⁸ Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Η πρώτη γνωστή νεοελληνική μετάφραση του Δον Κιχώτη», *ό.π.*, σσ. 175-184.
- ³⁹ Πρόκειται για το Ms. Gr. 1479, που ανέρχεται σε 530 αριθμημένα φύλλα. Έχει προγραμματιστεί η κριτική

- έκδοση των τριών κωδίκων, σε συνεργασία με τον καθ. του ΑΠΘ Γιώργο Κεχαγιόγλου.
- ⁴⁰ Γιώργος Κεχαγιόγλου, *ό.π.*, σ. 177.
- ⁴¹ Βλ., για παράδειγμα, την ωραία ανάλυση του Erich Auerbach, *Mimesis. La représentation de la réalité dans la littérature occidentale*. Traduit de l'allemand par Cornélius Heim, Gallimard, Παρίσι 1968, κεφ. XIV, σ. 339 κ.ε. Σχετικά με την αφηγηματική τεχνική του Θεοβάντες, σε συνάρτηση με άλλα κείμενα της ευρωπαϊκής αφηγηματικής παράδοσης προβαίνει και ο René Girard, *Mensonge romantique et vérité romanesque*, Bernard Grasset, coll. «Pluriel», Παρίσι 1961.
- ⁴² Γιώργος Κεχαγιόγλου, *ό.π.*, σ. 177 κ.ε.
- ⁴³ Δημ. Καταρτζής, *Τα Ευρισκόμενα*, έκδοση Κ.Θ. Δημαρά, ΟΜΕΔ, Αθήνα 1970, σ. 312.
- ⁴⁴ Nestor Camariano, *Catalogul manuscriselor grecești*, τ. II, București, 1940, σσ. 160-164. Πρβλ. με Άννα Ταμπάκη, *ό.π.*, σσ. 40-43.
- ⁴⁵ Γεράσιμος Γ. Ζώρας, «Μία άγνωστη μετάφραση κωμωδίας του Μολιέρου στα ελληνικά», *Παρουσία* 7 (1990), σσ. 61-88. Η μετάφραση περιέχεται στον κώδικα της Βατικανής Βιβλιοθήκης 2481 και, όπως ειπώθηκε παραπάνω, προέρχεται από τη συλλογή του Σταυράκη Αριστάρχη.
- ⁴⁶ Βλ. το παρασχόλημά μου «“Φαναριώτικες” μεταφράσεις έργων του Μολιέρου. Το χφ. III. 284 της Βιβλιοθήκης “M. Eminescu” του Ιασίου», *Ο Εραμιστής. Μνήμη Λέανδρου Βρανούση*, τ. 21 (1997), σσ. 379-382.
- ⁴⁷ Βλ. Άννα Ταμπάκη, «“Φαναριώτικες” μεταφράσεις έργων του Μολιέρου...», *ό.π.* Είχαν ταυτιστεί, σύμφωνα με αναγραφή σε λατινικούς χαρακτήρες που υπάρχει, όπως διαπίστωσα, στο εσώφυλλο της στάχωσης, πέντε τίτλοι: 1. Προσκαλεσάμενος [sic] από την πέτραν (= *Dom Juan ou le Festin de Pierre*), 2. Σικελιανός ή Έρωσ ζωγράφος (= *Le Sicilien ou l'Amour peintre*), 3. Έρωσ ιατρός (= *L'Amour médecin*), 4. Ο Φιλάργυρος (= *L'Avare*) και 5. Πείσμα Ερωτικόν (= *Le Dépit amoureux*). Η αναγραφή στο εσώφυλλο της στάχωσης συμπληρώνεται με το σχόλιο: «Opt [σβησμένο και γραμμένο από πάνω] Șapte piese de teatru în neogreacă».
- ⁴⁸ «“Φαναριώτικες” μεταφράσεις έργων του Μολιέρου...», *ό.π.*
- ⁴⁹ Για την ταύτιση των δύο προσώπων, βλ. Ariadna Camariano-Cioran, *Spiritul revoluționar francez și Voltaire în limba greacă și română*, Βουκουρέστι 1946, σ. 123. Σχετικά με τη μετάφραση του Gracián, βλ. της ίδιας, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1974, σσ. 270-271. Και Λ. Βρανούσης, «Βηλαρικά σημειώματα», *Ο Εραμιστής*, 2 (1964), σσ. 53-54. Εμμ. Κριαράς, «Γαβριήλ Καλλονάς, μεταφραστής έργων του Locke και του Gracián», *Ελληνικά*, 13 (1954), σ. 308.
- ⁵⁰ *L'Homme détrompé ou El Criticon*. Traduit de l'espagnol [par G. de Maunory], α' έκδ., Παρίσι 1696 (άλλες εκδ. 1705, 1708, 1709, 1723, 1725, 1734), σε 3 τόμους.
- ⁵¹ B.A.R., Ms. Gr. 62.
- ⁵² Σχετικά με τον συγγραφέα και το έργο, βλ. Εμμ. Κριαράς, *ό.π.*, σσ. 308-312. Πρβλ. Paul Hazard, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, Παρίσι 1936, σσ. 123-125. Και Laffont-Bompiani, *Dictionnaire des Oeuvres*, τ. II, σ. 655.

- ⁵³ Πρβλ. Άλκης Αγγέλου, «Το διαφυγόν μυθιστόρημα», *ό.π.*, σ. 22.
- ⁵⁴ B.A.R., Ms. Gr. 234 (63) και 235(88).
- ⁵⁵ Άλκης Αγγέλου, «Τρεις περιπτώσεις, κάποιες εικασίες και μερικά ευοίωνα συμπεράσματα», *ό.π.*, σσ. 110-111.
- ⁵⁶ B.A.R., Ms. Gr. 63, f. 6v-7r, «Πρόλογος». Ενώ στα 1791 ένας ανώνυμος κτήτορας του χφ. σημειώνει: «αυτή η πολυπερίεργος ιστορία υπάρχει εκ των εμών βιβλίων».
- ⁵⁷ Άλκης Αγγέλου, *ό.π.*, σ. 111.
- ⁵⁸ Άλκης Αγγέλου, *ό.π.* Πρβλ. με την εργασία μου «Identité et diversité culturelle: Le mouvement des traductions dans le Sud-Est de l'Europe (XVIIIe siècle-début du XIXe)», *Σύγκριση/Comparaison*, τεύχ. 9, Αθήνα 1998, σ. 82.
- ⁵⁹ Γρηγόριος Παλασιολόγος, *Ο Πολυπαθής*, Εισαγωγή Άλκης Αγγέλου, Ερμής, ΝΕΒ, Αθήνα 1989, Εισαγωγή, σ. 37 κ.ε.
- ⁶⁰ Βλ. Anna Tabaki, *Le théâtre néohellénique. Genèse et formation. Ses composantes sociales idéologiques, et esthétiques, thèse de doctorat*, Ehes, Παρίσι 1995, vol. II, κεφ. V, σσ. 409-416.
- ⁶¹ Laffont-Bompiani, *Dictionnaire des Œuvres*, τ. IV, σ. 132.
- ⁶² Πρόκειται για το M. Gr. misc. f. 3.
- ⁶³ C.Th. Dimaras, *La Grèce au temps des Lumières*, Γενεύη, Droz, 1969, σσ. 100-101. Του ίδιου, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ερμής, Αθήνα 1977, σσ. 174-175 και 454.
- ⁶⁴ Υποθέτω πως επιχειρεί να αποδώσει μ' αυτόν τον τρόπο τον όρο conte moral.
- ⁶⁵ Πρόκειται για τα ακόλουθα χειρόγραφα της B.A.R: Ms. Gr. 488 (239) που περιέχει το τέταρτο βιβλίο και το χφ. 605 (238) που περιέχει το δεύτερο βιβλίο. Πρβλ. με Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Literatură în limbă greacă din Principatele Române (1774-1830)*, Editura Minerva, Βουκουρέστι 1982, κυρίως σσ. 189-193. [Αναδημοσιεύεται, σε γαλλική μετάφραση, στον τόμο *Convergences culturelles gréco-roumaines (1774-1859)*, IMXA, Θεσσαλονίκη 1998, Μέρος Α', σσ. 189-191.] Στοιχεία παρέχω και στην εργασία μου «Identité et diversité culturelle: Le mouvement des traductions dans le Sud-Est de l'Europe (XVIIIe siècle-début du XIXe)», *ό.π.*, σ. 81.
- ⁶⁶ Βλ. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Το πρότυπο της νεοελληνικής μετάφρασης της *Αργενίδος* του Ιωάννου Βαρκλαίου (John Barclay, *Argenis*) και τα πρώτα ελληνικά μυθιστορήματα του μπαρόκ: Πρόδρομη ανακοίνωση», *Ελληνικά*, τ. 47 (1997) 1, σσ. 133-143.
- ⁶⁷ Γιώργος Κεχαγιόγλου, *ό.π.*, σσ. 136-137.
- ⁶⁸ Cornelia Papacostea-Danielopolu, *ό.π.*
- ⁶⁹ N. IORGA, «Pilda bunilor domni din trecut...», *ό.π.*, σ. 110. Και Cornelia Papacostea-Danielopolu, *ό.π.*, ιδιαιτέρως σσ. 189-190.
- ⁷⁰ Βλ. David Coward, «The Philosophy of Restif de la Bretonne», *Studies on Voltaire and the 18th Century*, τ. 283, 1991.
- ⁷¹ Paul Cernovodeanu, «L'impact du livre révolutionnaire français sur la société roumaine (1789-1804)», *Actes du 3e Symposium humaniste international de Mulhouse*, 1991, σ. 93.
- ⁷² B.A.R., Ms. Gr. 570. Και Medeea Freiberg, «Un roman sentimental français du XVIIIe siècle dans les Principautés Danubiennes», *Synthésis*, II (1975), ιδίως σ. 131. Θυμίζω πως η Mme de Tencin (1682-1749) που διατηρούσε και περίφημο φιλολογικό σαλόνι, ήταν μητέρα του D'Alembert.

⁷³ Medeea Freiberg, ό.π. Πρβλ. με την ανακοίνωση της Στέσης Αθήνη.

⁷⁴ Βλ. Γιώργος Δανέζης, «Ελληνικό λογοτεχνικό μπαρόκ (Ένα σκιαγρά-

φημα)», *Ενθύμησις Νικολάου Παναγιωτάκη*, Ηράκλειο 2000, σσ. 171-185, ιδίως σ. 184.

Résumé

Anna TABAKI: *Traductions manuscrites de l'ère des Lumières: La réception des genres littéraires occidentaux*

Ce texte nous propose un vaste tour d'horizon sur un sujet intéressant, resté néanmoins jusqu'à nos jours inexploré et sporadiquement mentionné. Étroitement dépendante de l'ambiance intellectuelle phanariote et révélatrice à maints niveaux des osmose survenues dans ce milieu polyglotte et érudit, à la recherche d'un goût littéraire nouveau, la traduction de textes littéraires ou dramatiques demeurés sous forme manuscrite a un poids spécifique en tant que catalyseur esthétique autant que, dans certains cas, idéologique. La trajectoire centenaire qui nous mènera de Fénelon à Cervantes et à Molière, de Gracián à Barclay pour arriver enfin à Mme de Tencin, éclaircit bien des points concernant l'impact de la culture occidentale moderne dans les lettres grecques. Nombre d'aspects variés de la fiction narrative occidentale, comme le roman picaresque, le roman baroque, le roman philosophique et moral, le roman sentimental, des genres qui marquent le XVIIe et le XVIIIe siècles en Europe, sont introduits dans la culture grecque moderne et, dans une certaine mesure, sud-orientale, à travers les traductions manuscrites de l'ère des Lumières.

